ФУҚАРОЛИК ЖАМИЯТИ ҒОЯЛАР ЭВОЛЮЦИЯСИ

Иноятов Қ.Ҳ
Турон Фанлар Академияси академиги
тарих фанлари доктори, профессор
https://doi.org/10.5281/zenodo.7682457

Аннотация: Мақола, фуқоролик жамиятининг яратилиш ғоялари, унинг ривожланиши ва эволюциясига бағишланган.
Калит сўзлар: фуқаролик жамияти, анъана, давлат, ғоя, қонун, демократия, юнонлар, румликлар, англо-америкаликлар, жадидлар.
Аннотация: Статья посвящена идеям создания гражданского общества, его развитию и эволюции.
Ключевые слова: гражданское общество, традиция, государство, идея, право, демократия, греки, римляне, англо-американцы, джадиды.
Annotation: The article is devoted to the ideas of creating a civil society, its development and evolution.
Key words: civil society, tradition, state, idea, law, democracy, Greeks, Romans, Anglo-Americans, Jadids.

Фуқаролик жамияти концепциясининг Европача анъанаси антик илдизларга эга. Мазкур анъананинг мазмун моҳияти нафақат сиёсий, балки шахсни ижтимоий-аҳлоқий нуқтаи назардан баҳолаш билан боғлиқ эди. Бунга Афлотун, Арасту, Цицерон каби мутафаккирларнинг қарашларини мисол келтириш мумкин.

Фуқаролик жамиятининг антик концептуал таълимотида жамият ва давлат феноменларининг узвийлиги қадимги юнон дунёқарашининг муҳим хусусиятларидан бири ҳисобланади. Хусусан, Афлотуннинг (мил. Ав. 427 – 347 й.) "Давлат" диалогида фуқароларнинг шахсий ва ижтимоий ҳаётини ажратишгина эмас, ижтимоий соҳани ҳозиргидек замонавий талқинда, сиёсий фаоллик сифатида тушунилган. Бундан жамият ҳаётининг сиёсий жиҳатлари, фуқаролик жамияти тизимининг умумий тавсифи сифатида намоён бўлади [4:32]. Фуқоролик жамияти ғоясининг кейинги ривожи Афлотуннинг шогирди Арасту (мил. ав. 384-322 й.) ижоди билан боғлиқ. Устоз каби Арасту ҳам энг мукаммал жамият ғоясини ишлаб чиқишга диққат эътиборин қаратади, бироқ фуқаролик жамияти ғоялари таркибида бу масала ўзгача назарий жиҳатларни ташкил қилади. Уни кўпроқ ижтимоий трансформация эмас, балки давлат тузулмасидаги ўзгаришлар қизиқтиради. Бундан ташқари Арасту ўзининг назарий ишланмаларидан давлат ҳақидаги мавҳум ғояга таянишни эмас,

жумладан Афлотунга хос бўлган, балки воқеъаликда мавжуд бўлган бошқарув шаклларини солиштириш, қиёсий таҳлил қилишга таянади, жиҳат эса унинг давлат ва жамият борасидаги жиҳатларининг аниқ бўлишини таъминлайди.

Платондан фарқли ўлароқ, Аристотель хусусий мулкни эътироф этади. Чунки у инсон табиатига хос бўлиб, одамлар ўртасидаги ўзаро муносабатларнинг ўзагини ташкил этади. Аристотель мулк хуқуқининг фуқаролар фаровонлиги, давлат ва унинг бошқарув шакли хавфсизлиги, қонунчилик органи ишида фуқароларнинг иштироки механизми, лавозимларни эгаллаш ва вазифаларни бажариш, суд органлари ишидаги ролини атрофлича ўрганган. Ҳуқуқни Аристотель адолат мезони деб хисобланган ва унга ижтимоий муносабатларни тартибга солувчи ва айни вақтда уларни муҳофаза қилувчи институт сифатида ёндашган. Аристотель фикрига кўра, сиёсий бошқарув – бу одамларнинг эмас, балки қонун бошқарувидир: ҳатто энг яхши ҳукумдорлар ҳам туйғулар ва ҳиссиётга берилувчан бўлади, қонун эса “оқилона тафаккур”дир [5:31].

Қадимги рим мутафаккири Марк Туллий Цицерон (мил. ав. 106-43 йиллар) ҳам жамият ва давлат (республика)ни тенглаштиради. Давлатни у умумий манфаатлар билан ўзаро боғланган одамлар мажмуи сифатида тасаввур қилади, давлат халқнинг умумий мулки ҳисобланади ва одамлар биргаликда яшашга табиий эҳтиёж сезади. Унинг фикрича, давлатнинг вазифаси мулкни муҳофаза қилишдан иборат. Давлат айни шу мақсадда ташкил этилади. Цицерон фикрига кўра, уч бошқарув шакли (монархия, аристократия ва демократия) унсирларини ўзида мужассамлаштирган аралаш давлат энг идеал давлатдир. Фақат шундай давлатда ҳар бир жамият аъзосининг манфаатларини қондириш ва у давлатни бошқаришда иштирок этиши таъминланади. “Давлатнинг мустаҳкамлиги ва фуқароларнинг ҳуқуқий тенглиги” бундай давлат тузумининг муҳим фазилати деб хисоблайди. Цицероннинг “Давлат ҳақида” ва “Қонунлар ҳақида” асарлари давлат ва ҳуқуқ муаммоларига бағишланган. Давлат Цицерон талқинида қадимги юнон мутафакирларининг концепцияларидаги каби давлатнинг барча эркин аъзоларнинг ўзаро келишилган ҳуқуқий муносабатлари мажмуи, муайян ҳуқуқий тузилма, “умумий ҳуқуқий тартибот” сифатида ҳам намоён бўлади. [5:32].

Платон,Аристотел ва Цицерондан кейин Т. Гоббс, Ж.Локк, Ж.Миль, Г.Лейбинц, Т.Кампанелла,Б.Паскаль, Ш.Монтескье, Ж.Ж.Руссо, Ф.Гизо, Б.Констан,М.Вебер ва бошқалар жамият ва давлат бошқаришдаги парламентаризм муаммоларига ўз муносабатини билдирганлар[3:13,14].

Фуқаролик жамиятининг тарихий кўринишлари ифодаси Европа – Ўрта ер денгизи анъанаси асосида фуқаролик жамияти шаҳар бошқарув тизимига

асосланган, муайян шаҳар доирасидаги, ижтимоий муносабатлар тизими сифатида характерланади.

Учинчи тарихий илдиз фуқаролик жамияти замонавий тушунчаси шакилланишида либерал англо-америка анъанаси муҳим аҳамият касб этган. Тадқиқотчилар бу борада турлича фикр билдиради. Масалан,Янги даврнинг машҳур мутафаккири “ Ж.Локк ўз давридаёқ фуқаролик жамиятининг хавфсизлиги ва уни муҳофаза қилиш институтлари генезиси ҳақиджа фикр юритар экан, халқ қонун чиқарувчи ҳокимият сенат, парламент деб ёки бошқа номда аташ мумкин бўлган муштарак орган қўлига берилмагунча на хафсизлик на хотиржамликка эга бўлмаган, на фуқаролик жамиятида яшаяпман деб ҳис эта олмаган”[3:316]деб ёзган эди.

Фуқаролик жамиятига бирлашиш – бу қулай, тинч ва фаровон ҳаёт кечириш, ўз мол-мулкидан хотиржам фойдаланиш ва ўзининг мазкур жамият аъзоси бўлмаган одамларга қараганда ҳафсизроқ ҳис қилиш учун бошқалар билан келишиш демакдир[5:34]. Шуни таъкидлаш жоизки,фуқаролик жамияти табиий ҳуқуқ ва эркинлик асосида мулкка эгалик қилиши ҳақидаги ғояни Жон Локк, модернизация ва ўз – ўзини бошқаришни фуқаролик жамиятининг муҳим компонетлари сифатида ,Адам Смит, минимал давлат концепцияси, фуқаролик жамияти ва зарурий ёзувлик сифатидаги давлатнинг ўта чегараланган роли ҳақидаги ғояни Томас Пейн, америкача демократия таҳлили ғоясини Алексис де Токвил, давлат ва фуқоролик жамияти ўртасидаги муносабатларни белгилаб берган ва фуқаролик жамияти мустақил кераклигини таъкидлаган Жон Стюарт Милл каби олимларни кўрсатиш мумкин.

Томас Гоббс антик давр мутафаккирларига (Платон, Аристотелга) эргашиб, жамият ва давлат тушунчаларини тенглаштиради. У давлат, фуқаролик жамияти ва фуқаровий шахс тушунчалари ўртасида тенглик белгисини қўяди. Бироқ, айни вақтда, у агар давлат фуқаро бўлса, бу ҳар қандай фуқаро давлат ҳисобланишини англатмаслигини қайд этади. Муайн ҳамжамият (давлат) хоҳиши – иродасига тўла бўйсундирмаган бирлашмалар, компаниялар, яъни “фуқаровий шахслар” ташкил этилиши мумкин. Айни вақтда бундай фуқаровий шахслар (ширкатлар) охиригача бўйсунган бўлади. Мазкур мантиқни “фуқаролик жамияти” тушунчасига нисбатан ҳам татбиқ этиш мумкин.

Фуқаролик жамиятини таҳлил қилишга нисбатан бошқа бир ёндашувни Г.Гегель (1770-1831) таклиф қилади. У фуқаролик жамиятига ўз кундалик эҳтиёжларини меҳнат ёрдамида қондирувчи индивидлар мажмуи деб қарайди унинг фикрига кўра, фуқаролик жамиятининг негизини хусусий мулк ташкил этади.

Г.Гегель фикри бўйича, тарихий жараённи ҳаракатланувчи куч сифатида фуқаролик жамияти эмас, балки давлат амал қилади, у барча фазилатларни ўзида мужассамлаштиради, инсон шахси умумий сиёсий, моддий ва маънавий асосларнинг жамулжам ифодаси хисобланади. Давлат инсонни ҳар хил тасодифлардан ҳимоя қилади, адолатни таъминлайди, умумий манфаатларни рўёбга чиқаради.

Давлат, оила қабила, миллат, диний ва бошқа бирликлардан фарқланувчи “фуқаролик жамияти” категорияси XVIII-XIX асрларда тадқиқот предметига айланади. Г.Гегель ўзининг “Ҳуқуқ фалсафаси” асарида фуқаролик жамияти тушунчасини атрофлича ўрганди ва унга шахсларнинг эҳтиёжи ва меҳнат тақсимоти тизими, адлия (ҳуқуқий муассасалар ва ҳуқуқий масалалар ва хуқуқий тартибот), ташқи тартиб (полиция ва корпорациялар) орқали алоқаси (муносабатларга киришиши) сифатида таъриф беради.[1:227].

Ўша давр жамияти ва давлатига нисбатан Г.Гегелнинг қарашлари эскирганлигига қарамай, унинг фуқаролик жамияти давлатга нисбатан мустақил бўган шахсий манфаатлар жабҳаси, ижтимоий тузум меҳнат тақсимоти ва мулк шакилларига боғлиқ экалиги ҳақидаги фикирлари ижтимоий фанларнинг ривожлаиш йўлида танланган муҳим қадам бўлади.

Фуқаролик жамиятини концептуал тушунишга Иммануил Кант (1724 - 1804) ҳаракат қилган. Кант фуқаролик жамиятини бутун инсоният уйи деб билган. Бу жамиятда ҳар бир инсон ҳатти–харакати олий ахлоқий қонун–қатьий императив билан белгиланади. Унинг фикрича, фуқоролик жамияти мавжуд қонунлар доирасида ҳеч ким томонидан чекланмайдиган интилиш, тамойилларининг эркилик билан уйғунлиги, бошқача айтганда, фуқароларга мос бўлган жамиятдир.

Юқорида айтилган хулоса қилиш мумкинки, XVIII аср ўрталарига келиб фуқоролик жамияти – давлат анъанавий парадигмаси қайта кўриб чиқила бошланди. Бу жараён XVIII-XIX асрларга келиб тўхтади, бу даврга келиб янги тизим ўзининг – хусусий мулк, эркин бозор иқтисодиёти, парламентлар демократия ва хуқуқий давлат, ижтимоий ва сиёсий соҳалар ўртасидаги бўлинишдир.

Фуқаролик жамияти демократик қоидалари ва қадриятлари замонавий ижтимоий фалсафий тафаккурда ҳам таҳлил қилинган. Замонавийроқ кўринишда демократия ғоялари Туркистонда маърифатпарвар жадидлар фаолиятида кузатилади. Европада бўлгани каби Туркистонда ҳам ўрта асрлар феодал муносабатлари, догма ва анъаналарга қарши бўлган маърифатпарвар ғоявий оқим сифатида характерланади. У прогрессив кучларнинг мамлакатни феодал турғунлик давридан олиб чиқишга харакат қилган ва курашганларини акс эттиради. Жадидлар таълим тизимини ислоҳ этишни талаб қилиб, дунёвий

фанлар фаолроқ ўқитиладиган янги усулдаги мактабларни очган, улардан аниқ, табиий илмий, иқтисодий фанлар ўқитилган.

Замонавий тадқиқотчилар таъкидлашича, демократик қайта қуриш ғоялари ва фуқаролқ жамияти шакилланиши ёш хиваликлар ва ёш бухороликлар уюшмалари дастурларида ўз аксини топган. Улар жадидлар либерал харакати сифатида нафақат ижтимоий муносабатларни ислоҳ қилишда, балки 1920 йилда Хива ва Бухорода халқ намойишларида иштирок этканлар. Туркистон автономияси учун курашган жадидлар, мустақиллик учун харакатга муносиб хиссасини қўшган.

Юртимизда ижтимоий–фалсафий фикр, хусусан жадидлар қиёфасида, фуқаролик жамияти ғоялари маърифат қадриятининг шакилланишига қаратилган эди. М.Бехбудий, А.Авлоний, А.Фитрат ўз давридан илгарилаб ўтиб, фуқоролик жамияти фақат мустақил мамлакат доирасида амалга ошириши ҳақидаги хулосасини айтадилар. Бундан ташқари, улар, анъана ва урф–одатлар демократлашувга тўсиқ бўлмаслигини, аксинча, мавжуд анъанала доирасида амалга оширилган модернизация, фуқоролик жамиятининг шаклланиши ва барқарор тараққиётининг муҳим омили эканлигини асослайди. Жамиятнинг шакилланиши ва барқарор тараққиётнинг муҳим омили эканлигини асослайди.

Ўзбек ҳалқи бой тарихи узоқ ўтмишга бориб тарқалади ва уч минг йиллик даврни ўз ичига олиб бизга бой тажриба ва ибратли сабоқ беради, уни қабул қилишимиз ва ривожлантиришимиз керак бўлади.

Умуман олганда, фуқаролик жамияти фалсафий концепцияларининг инсоният тарихида ўрни ва ролини баҳолар эканмиз, унинг нафақат илмий – техникавий ютуқлар билан, балки инсон борлиғининг экзистенциал ибтидосини қайта тушуниш билан кечган. Бу даврда инсон эркинлигини бошқача тушуниш усули юзага келиб, у фанга жиддий таъсир қилади. Бунда эркинлик ўз қизиқишлари йўлида бошқарувчи эмас, балки ҳар бир инсоннинг ўз учун жавобгарлиги маъносида тушунилади.

Фойдаланилган адабиётлар:

1. Гегель Г.В.Ф. Философия права – Москва, “Мысль”, 1990 – С..227.

2.Локк Дж.Сочинение. В 3т. «Перевод с англ.и лат. Т3.».Ред. и сост., примеч. А.Л.Субботин. – М.: Мысль.1988. – ст.316.

3.Носирхўжаев С.,Ҳасанов Р.,Султонов Т. Социология/ўқув қўлланма. – Т.: 2012., 286 бет. – Б.13-14.

4.Ҳасанов Р., Утамуродов А. Фуқаролик жамияти: назария ва амалиёт.1-жилд. – Т.: “BROK GLASS SERVIS” , 2016. , 224 бет. - Б.32.

5.Ҳасанов Р. Фуқаролик жамияти/ўқув-услубий қўлланма. – Т.: “ Fan va texnologiyalar nashriyot-matbaa uyi” , 2019., 400 бет. – Б.31,32,34.